

Kolostori kézművesség az Árpád-kori Magyarországon*

Ha fellapozzuk az utóbbi években megjelent, a középkorra vonatkozó új kutatási eredményeket összefoglaló műveket, megállapíthatjuk, hogy örövendetesen megnőtt a középkori kolostorok gazdaságával foglalkozó tanulmányok, feldolgozások száma.¹ A szakemberek előtt nem ismeretlen a kérdéssel kapcsolatos módszertani problémák sokasága sem, egyértelmű, hogy a kolostori gazdálkodás kutatása (is) komplex vizsgálatokat igényel: az okleveles adatok mellett elengedhetetlen a régészeti hagyaték számba vétele. Szerencsére a közelmúltban napvilágot látott publikációk között mind a két szempontrendszerre találunk kiváló példákat.²

Ugyanakkor, szűken vett témánk – a kolostori kézművesség - szempontjából mégis némi hiányérzetünk támadhat, mivel kevés olyan tanulmánnyal találkozunk, amelyek kimondottan a kolostori műhelyek tevékenységét vizsgálják. Példaként említhetném Lovag Zsuzsa A magyarországi bencés műhelyekről szóló tanulmányát, amely rövid terjedelme ellenére fontos alapvetéseket fektet le.³ A kérdés elemzése korántsem reménytelen, bár különböző, előbb már röviden idézett módszertani problémákkal szembesülünk. Egyrészt az írott források sokrétűsége és változó mennyisége, másrészt a régészeti feltárások speciális jellege. Ez utóbinál ugyanis a régészek rendszerint a templomra és a kolostornégyszögre koncentráltak, az idő és a pénz híján kevés esetben kerülhetett sor az azokon kívül eső, általában a többféle gazdasági tevékenységeknek otthont adó épületek kutatására.⁴

Első lépésként mindenképp érdemes megvizsgálni, hogy a szerzetesi regulák, illetve a különböző rendszabályok mennyire érintik a kézművesség kérdéskörét. Szent Ágoston „Isten szolgálói” számára írt Regulája azokat a rövid életszabályokat tartalmazza, amelyeket a közösségben élő nem pap *monachusoknak* (szerzeteseknek) kell megtartaniuk. A középkortól kezdve számos szerzetescsalád – a premontrai, a domonkos, a pálos - építkezett az ágostonos Regula alapköveiből.⁵ A Regulában mindössze egy általános passzust találunk, mely szerint „*Senki se dolgozzék magának, hanem minden tevékenységtek a köz javára irányuljon, sőt nagyobb buzgalommal és vidámabb készséggel, mintha egyedül csak magatoknak csinálnátok valamit.*” Szent Benedek Regulájában már több utalás fordul elő, az alapító nagyon fontosnak tartja a testi munkát, mivel a tétlenség a lélek ellensége.⁶ Maga a monostor is tökéletes terepet biztosít a jó cselekedet 74 eszközének gyakorlására.⁷ Benedek a kézművességből hoz példát, amikor az előljáró feladatairól beszél. „*A monostor minden vagyon fölé, legyen az szerszám, ruha vagy bármilyen tárgy, rendeljen az apát testvéreket, akiknek életében és jellemében megbízhat. És az egyes tárgyakat, amint jönnek látja, adja át nekik, hogy őrizzék és tartsák számon őket. Ezekről legyen jegyzéke az apátnak, hogy midőn a testvérek a reájuk bízott dolgokban egymást főtáltják, tudja, hogy mit ad ki és mit kap vissza.*”⁸ A monostorok kézműves tagjainak feladatait az 57., De artificibus monasterii című fejezetben külön részletezi: „*Ha vannak a monostorban kézművesek, ezek – ha az apát megengedi – teljes alázatossággal gya-*

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ F. ROMHÁNYI 2006.; F. ROMHÁNYI 2008.; F. ROMHÁNYI 2010a.

² KEGLEVICH 2012. 111–130.; SZABÓ 2012b; F. ROMHÁNYI 2010b; BELÉNYESY 2004.; LASZLOVSZKY 2004.; FERENCZI 2010.

³ LOVAG 2001.

⁴ F. ROMHÁNYI 2010a 259.

⁵ SZENT ÁGOSTON 1992. 15.

⁶ SZENT BENEDEK 1995. 97.; SÖVEGES 1991. 237.

⁷ SZENT BENEDEK 1995. 40.

⁸ SZENT BENEDEK 1995. 78.

korolják mesterségüket. De ha valamelyik a munkájában való ügyessége miatt gögös lenne, mert azt hiszi, hasznára van a monostornak, az ilyet tiltsák el mesterségétől, és ne térjen ahhoz vissza, hacsak meg nem alázza magát és újra parancsot nem kap az apától. Ha pedig a kézművesek munkájából valamit el kell adni, akkor azok, akiknek kezén az megfordul, óvakodjanak minden csalástól. [...] Az árak megszabását illetően pedig föl ne bukkanjon a kapzsiság bűne; sőt mindig valamivel olcsóbban adják, mint a világiak adhatják, „hogy mindenben dicsőíttessék az Isten”.⁹ A kolostorok mindenkori kialakítása szempontjából lényeges a 66. caput, amelyben Benedek arról rendelkezik, hogy „a monostort, ha lehetséges, úgy kell építeni, hogy minden szükséges dolog, mint a víz, malom, kert és különféle műhelyek a monostoron belül legyenek, hogy a szerzeteseknek ne kelljen kint csatangolniuk, ami lelküknek éppen nem válik üdvére”.¹⁰ Az instrukció világos: a szerzetesek a kézműves tevékenységet a kolostor falain belül műveljék. A Regulát természetesen minden kolostor ismernie kellett, mivel Szent Benedek erről külön rendelkezett.¹¹

A ciszterci rend szabályai¹² több pontban foglalkoznak a gazdasági ügyekkel és a kézművességgel. Az 1120-1130 között keletkezett, a rend alapításáról szóló *Exordium Cistercii* leszögezi: „Rendünk szerzeteseinek étkezését a kétkezi munkából, a földművelésből és állattenyésztésből fedezik.”¹³ Már a kezdeti időktől megfigyelhető, hogy meghatározó szerepet szántak a laikustestvéreknek: „Mint már említettük, ezeket a munkákat a laikustestvérek és a bérmunkások végezzék. Minthogy mi szerzetesekként élünk, a püspök engedélye alapján laikustestvéreket tartunk, akiket családtagjainknak és segítőinknek tekintünk a munkánkban.” Mindennapjaikat az úgynevezett *Usus conversorum* szabályozta, amelynek első verziója az 1130-as években született, és a 12. század után is frissítették, így korszerű és naprakész maradt.¹⁴ A laikustestvérek az úgynevezett grangiákon – gazdasági központokban – dolgoztak, de magukban a kolostorokban is helyet kaptak a különböző műhelyek. Jó példa erre a Claravallis (Clairvaux) monostoráról szóló, kissé idilli képet nyújtó 13. századi beszámoló: „A csatorna a kolostor közelében két ágra szakad: az egyik rész... a halastavat táplálja, a másik pedig az épület tömkelegében keres magának munkát. Legelőször is a malom kerekeire bukkan és nagy mozgás közt foglalataskodik ezek forgatásával. A malomkövek és a sziták gyors mozgásában és forgatásában leli gyönyörűségét. Ezt a munkát elvégezve... nagy robajjal törtet át a kalló-malomba, hogy a testvéreknek ruháról gondoskodják. Itt azután valóságos táncot visz véghez. Veri a nagy mozsarakat, ugrálatja a kalapácsokat, rángatja a falábakat, egyszóval nagy sérénységgel mozgat mindent. Legnagyobb a buzgalma a rokka-kerekek körül: itt úgy habzik, úgy toporzékol, hogy szinte magamagát megőrli. Ezt a dolgot végezve átsiet a tímárokhoz, hogy a testvérek számára saruról gondoskodják. Itt is mindenre kész, minden munkára vállalkozik. S miután így a nehezebb dolgokon átesett, több kisebb ágra bomlik, s fölkeresi a többi kis műhelyeket, s mindenütt segít, mindenütt buzgólkodik. Itt főz, ott szítál, itt forgat, ott zúz, itt öntöz, ott mos, itt örül, ott puhít.”¹⁵ Minden szakmának felelős műhelyvezetője volt, ő szabta meg a munkát, adta ki az anyagokat, és ellenőrizte a munka egész menetét. Röviden utasított, mert ő sem volt kivétel az alól a szabály alól, amely a műhelymunka idején tiltja a beszédet. Mivel nyáron főként a kültéri mezőgazdasági tevékenység vette el az idő jelentős részét, ezért a műhelyekben a téli időszakban dolgoztak.¹⁶

Áttérve a koldulórendekre, Szent Ferencet is foglalkoztatta a kézművesség kérdése. Érdekes, hogy a meg nem erősített regula jóval bővebb szabályozást tartalmaz, mint a meg-

⁹ SZENT BENEDEK 1995. 111.

¹⁰ SZENT BENEDEK 1995. 130.

¹¹ VIZKELETY 1996. 387.

¹² Mindezekre lásd: KEGLEVICH 2008. 10–13.

¹³ LÉKAI 1991. 415.

¹⁴ KEGLEVICH 2008. 13.

¹⁵ Idézi: KALÁSZ 1932. 97–98.

¹⁶ KALÁSZ 1932. 98–99.

erősített. Az előbbi 7. fejezete a szolgálat és a dolgozás módjáról szól: „Azok a testvérek, akik dolgozni tudnak, dolgozzanak és folytassák azt a mesterséget, melyhez értenek, természetesen csak annyiban, amennyiben nincsen lelkük üdvössége ellen, és ezt tisztességesen tehetik. Mert a próféta szavai szerint: Kezed munkáját eszed, boldog vagy és jól megy sorod (Zsoltárok könyve 127,2). Az Apostol pedig: Aki nem akar dolgozni, ne is egyék (Tesszalonikiaknak írt második levél 3,10). És ki-ki maradjon meg abban a mesterségben, illetve tisztségben, melyben meghivatott. Munkájuk ellenértékéért pénzen kívül minden szükséges dolgot elfogadhatnak. Ha a szükség úgy hozza, más szegények módjára menjenek alamizsnát gyűjteni. A mesterségük folytatásához szükséges eszközökkel szabadon rendelkezhetnek a testvérek.”¹⁷ Szent Ferenc a bencés Regulára hivatkozva fogalmazta meg, hogy miért fontos a kétkezi munka: „Minden testvér igyekezzék verejtékes munkával tenni a jót, mert írva van: Mindig tégy valami jót, hogy az ördög elfoglalva találjon. És ismét: A téllenség a lélek ellensége (Bencés Regula 4,9). Ezért szükséges, hogy Isten szolgálói szüntelenül el legyenek foglalva imádsággal vagy más jó cselekedettel.”¹⁸ A megerősített Regula 5. fejezete azonban csak egy általános rendelkezést ad: „Azok a testvérek, akiknek az Úr megadta a munka kegyelmét, dolgozzanak hűségesen és odaadással, úgy, hogy távol tartva a lélek ellenségét, a henyélést, ne oltsák ki magukban a szent imádság és áhítat szellemét, amit minden más földi dolognak csak szolgáltatnia szabad. Munkájuk ellenértékéért fogadják el, ami szükséges a maguk és testvéreik ellátására, dénárok és pénz kivételével, és ezt alázatosan tegyék, ahogy Isten szolgálóihoz és a szent szegénység követőihez illik.”¹⁹

A nyulak-szigeti domonkos apácák mindennapjait Szent Margit legendájából és szentté avatási jegyzőkönyvéből rekonstruálhatjuk, több adat utal az itt folytatott kézműves tevékenységre. Igaz, hogy ezek jelentős része – mint például a főzés, mosogatás, takarítás – inkább a házimunka kategóriájába sorolható,²⁰ de valószínűleg a köntös és kápa megfoltozása²¹ sem kívánt komoly mesterségbeli ismereteket. A szent életű királyleány a gyapjú mosásából és fonásából is kivette a részét,²² és a helyhez kapcsolódó speciális tevékenységnek tekinthető az, amikor a ciliciumhoz „süldiszónak bőrét csináltatá meg, titkon két szororokkal”.²³

Jóval problémásabb a pálosok és a kézművesség kapcsolatának a tisztázása. A kétkezi munkát ők is fontosnak tartották, a Bertalan pécsi püspök által adott „életmód” szerint „a kolostorban közösen, együtt éljenek, a saját kezük munkájából és mértékletesen rendezzék be életüket az anyagiakat illetőleg”.²⁴ Az András egri püspök nevével fémjelzett, 1297-ben kiadott rendszabály nem említi a konkrét munkafázisokat, ugyanakkor maguk a remeték sem idegenkedhettek az cfféle tevékenységtől. Erre utal a *Vitae fratrum* azon passzusa, amelyben Özséb testvér világi életéről számol be. „Miatán érdemeiért korán esztergomi kanonoknak nevezték ki, a sok dicséret és erény között vendégszeretetével mintegy második Ábrahám patriarcha tünt föl. Ezért a magános barlangokban szétszórta lakó és emiatt remetéknek nevezett testvérek gyakran látogatták meg, hogy a vesszőből font kosaraitak kenyérré cseréljék föl.”²⁵ Az együttélés, a közös ima mellett, a munka is összetartotta a közösséget, és ez alól Özséb sem vonta ki magát.²⁶

A hazai kolostori kézművesség egyik legfontosabb forrásbázisát az oklevelek jelentik. A korai diplomák közül legjobban az alapítást, illetve az adományokat rögzítőket tudjuk

¹⁷ SZENT FERENC 1993. 29.

¹⁸ SZENT FERENC 1993. 29.

¹⁹ SZENT FERENC 1993. 50.

²⁰ SZENT MARGIT 1990. 22–23. (81–83.)

²¹ SZENT MARGIT 1990. 38–39. (113–115.)

²² SZENT MARGIT 1990. 25. (87.)

²³ SZENT MARGIT 1990. 86. (209.)

²⁴ GYÖNGYÖSI 1998. 30. A hitelességével kapcsolat problémára: MÁLYUSZ 1971. 257–258.

²⁵ GYÖNGYÖSI 1998. 32.

²⁶ GYÖNGYÖSI 1998. 39.

hasznosítani, még akkor is, ha többük esetében a hitelességükkel kapcsolatban számos kérdés merült fel.²⁷ Az alapítók és adományozók vagyoni helyzetüknek megfelelően kívántak gondoskodni arról, hogy az adott kolostorban élő szerzetesek semmiben sem szenvedjenek hiányt, továbbá fontos volt, az év minden szakában minden szükségeset saját birtokaikról kaphassanak meg.²⁸ Fontos adatokat tartalmaznak a különböző összeírások, amely a birtokállományok mellett írásban rögzítette az adott monostorhoz tartozó valamennyi ember állapotát, kötelezettségét vagy szolgálatát.²⁹ Ennek egyik legelőbbet idézett példája az 1238 körül összeállított Albeus-féle jegyzék, amelyet a klerikus IV. Béla király megbízásából készített,³⁰ de ide sorolhatjuk az 1211-es tihanyi összeírást is, amelyet az utóbbi években több kutató elemzett.³¹ Ha megnézzük a diplomákat, akkor a foglalkozások valóságos tárházával találkozunk: a birtokon élő népek különböző, leginkább agrár-jellegű szolgáltatásokkal tartoztak a szerzetesek számára, de a klerikusok igénybe vették a mesteremberek tudását is.³² Az aranyművesek (öt-vösök), akik a liturgiában használt tárgyak készítették vagy javították, a kézművesek speciális rétegét alkothatták, nem is fordulnak elő túl sűrűn az írott forrásokban. Pannonhalma kereszturni birtokán két aranyműves tevékenykedett, de mesterségük egyáltalán nem mentesítette őket az egyéb szolgáltatás alól.³³ A tihanyi apátságnak egy aranyműves dolgozott,³⁴ míg a pécsváradi hagyomány³⁵ öt mesterről tudott. Az ötvösszolgálattal tartozók azonban igyekeztek a nagyobb luxusigényű helyeket választani működésük helyszínéül, amint ezt garamszentbenedeki apátság esete bizonyítja. I. Géza király jóvoltából 1075-ben a szerzetesek szolgálatába került a Naszály-erdő mellett egy Nesku nevű ötvös testvéreivel együtt,³⁶ míg az 1209-es III. Ince-féle oklevél már a váci ötvösöket említette, tehát a mesterek inkább a jelentősebb felvevőpiaccal rendelkező településre vándorolhattak.³⁷ A többi mesterember a hétköznapi használati eszközeit állították elő, így a kovácsok, a fazekasok, a kádárok, esztergályosok, a sücsök, a vargák, a tímárok, a gyapjú- és vászon-, illetve a hálókészítők. Ide sorolhatjuk „*carpentarius*”-okat, ezt a csoportot fuvaros, szekeres, szekérrészítő, ács vagy általános farnegmunkálással foglalkozó szolgálónépként határozza meg a szakirodalom.³⁸ A földrajzi környezet is meghatározó szerepet játszott egy-egy kolostor kézművességében. A pécsváradi apátság a Vashegy vagy Vasashegy (*Mons Ferreus*) lábánál létesült,³⁹ így a kései hagyomány szerint már I. (Szent) István 20 vasast (*tributarii ferri*) is adományozott a bencéseknek, illetve az apátság birtoka volt egy „Vosos” nevű közelben fekvő település.⁴⁰ A mecseki

²⁷ THOROCZKAY 2009.

²⁸ Jó példa a tihanyi alapítólevél vonatkozó passzusa: „Az istentisztelet szorgos és lankadatlan végzésére, de a szentek dicsőítésére és tiszteletére is szerzetesek nyáját gyűjtöttük oda, s királyi bőkezűséggel biztosítottuk nekik, ami élelemre, itatra és ruházatra szükséges, nehogy Isten szolgálatában lanyhuljanak, vagy annak elhagyására alkalmuk legyen.” DHA I. 151. 43/I. sz.; ÍROTT FORRÁSOK 22.; MÁLYUSZ 1971. 216.; MAKSAI 1972. 3.; F. ROMHÁNYI 2006. 206.

²⁹ SOLYMOSI 1996. 515.; TAKÁCS 2005. 102–104.

³⁰ Kiadása: PRT I. 771–787. 185. sz.; a foglalkozásokat összefoglaló táblázat: PRT I. 578.; SOLYMOSI 1996. 520.; SOLYMOSI 1998. 91.

³¹ Kiadása: PRT X. 502–517.; Magyar fordítása: SZENTGYÖRGYI 2009.; KOVÁCS 2013.

³² LEDERER 1928. 502–505.

³³ „*Hec sunt nomina auri fabrorum: Arym, Meke; isti tenentur ad omnia servitia, sicut superiores*”. PRT. I. 776.; ERDÉLYI 1902. 254.

³⁴ DHA I. 151. 43/I. sz.

³⁵ DHA I. 63–80. 12. sz.; THOROCZKAY 2009. 1404–1408.

³⁶ „*Juxta silvam Nazal dedi unum auridicem nomine Nesku cum fratribus suis*” DHA I. 206–218. 73. sz.; KEGLEVICH 2012. 115.

³⁷ „*in Waz aurifabros*”. CDES I. 118. 150. sz.; KUBINYI 1983. 51.

³⁸ MKLSZ II. 59.; ÍROTT FORRÁSOK 55. (258. lj.)

³⁹ GÁLLOS 1975. 6.; FONT 2012. 277.

⁴⁰ HECKENAST 1970. 131.

vasbányászat már a honfoglalás előtt megkezdődhetett, ugyanakkor országos jelentősége nem volt, nagyjából a monostor vasércszükségletét fedezte.⁴¹

A források szerint a kézművesek általában az adott kolostor műhelyeiben, sőt olykor annak költségén dolgoztak, mint a nyalkai tímárok esetében.⁴² Sajnos arról semmiféle információnk nincs, hogy ezek a műhelyek hol helyezkedtek el: a Regula már idézett passzusa alapján a kolostoron belül, amit a 9. században keletkezett Szent Gallen-i idealizált alaprajz is alátámaszt.⁴³ A kovácsok egy, a monostornál lévő üllőn dolgoztak (*fabri vero ex eisdem populis tenentur operari apud monasterium in una incudē*), ennek kivételével ők készítették el a vasszerszámokat, azaz az egyik legfontosabb munkaeszközt a szerzetesrend biztosította,⁴⁴ de egyáltalán nem lehet általánosítani. Mindenesetre feladat akadhatott bőven, a mesteremberek váltakozva dolgoztak a monostornál és az apátnál. A kapcsolat egyáltalán nem volt mentes a konfliktusoktól. 1220 körül a pannonhalmi apátság népeinek egyes csoportjai, köztük a kézművesek is, szembekerültek Uros apáttal, aki új adók és új kötelezettségek bevezetésével kívánta jövedelmeit növelni. Az udvarnokok panaszait II. András megbízásából Miklós nádor orvosolta, de néhány év múlva újra felszínre törtek az ellentétek, a felek közötti megállapodást Enoch domonkos szerzetes és Cognoscens mester, esztergomi kanonok eszközölték ki 1233. június 6-án.⁴⁵ Ennek értelmében az iparosok közül a kovácsokat, szücsöket és vargákat, ameddig kötelei szolgáltatukat teljesítik, az apát Magyarország területén való fuvarozásra vagy más hasonlóra nem kényszerítheti.⁴⁶

Más jellegű problémákra – conversusoknál tapasztalható fegyelmi vétségekre - világitanak rá a ciszterci nagykáptalan statútumai. 1195-ben bizonyos szentgotthárdi parasztftrátéretket a generális káptalan elűzött Magyarországról, mert hallatlan kegyetlenséggel és dühvel bántak el egy monachussal. A nyomozást a káptalan előkelő személyekből, a clairvaux-i és a troisfontaines-i apátokra bízta, majd 1196-ban arra utasította a clairvaux-i apátot, hogy mind-egyik rendbontó szentgotthárdi conversust más-más rendházban helyezzen el, ahol életük végéig utolsók legyenek, és (húsvét hetét és az életveszélyt kivéve) minden pénteken kenyérenvizen böjtöljenek.⁴⁷ A pilisi apátságban is több visszaélésről van információnk. 1199-ben a cherlieui apát küldötteivel bánt gorombán három szerzetes, akik közül ketten, Guido Tempestis és Márton mesterember parasztftrátérek voltak.⁴⁸ 1213-ban a kolostor conversusai élve eltemették egyik társukat, illetve 1222-ben az apátságban és egy hozzá tartozó grangiában „embertelen tettet” követtek el a cikádori apát, valamint egy szerzetese, továbbá bizonyítottan sok más rendtag ellen.⁴⁹

Érdemes lenne támaszkodni a régészeti eredményekre is, bár a feltárások csak a legkritikább esetben terjednek ki a gazdasági épületek feltételezett helyére, mivel általában az ásátásokon először a templomot és a kolostor helyiségeit próbálják meg lokalizálni.⁵⁰ További

⁴¹ GÁLLOS 1975. 22.; SZEMÁN 1999. 58.

⁴² „*isti secundum suam propriam confessionem tenentur exercere servitium pellipariorum in officina monasterii, in expensis monasterii*” PRT I. 772.; ERDÉLYI 1902. 204. A monostor által biztosított költség jelenthette a munka alatti ételmezést. ERDÉLYI 1907. 14.

⁴³ THE PLAN 1982. 52–56.

⁴⁴ PRT I. 679. 89. sz.

⁴⁵ PRT I. 718–722. 134. sz.; LEDERER 1928. 506.; A pannonhalmi apátság és népeinek egyezsége. MONS SACER I., 553–554. (A katalógustételt Solymosi László írta.)

⁴⁶ „*donec exercent suum debitum officium et sunt invicem apud monasterium vel abbatem, plaustra ducet vel aliud simile facere per regnum Vngarie.*” PRT I. 720. 134. sz. Hasonló törekvés figyelhető meg Pécsvárad esetében is. KISS 1999. 52.

⁴⁷ KEGLEVICH 2008. 28.

⁴⁸ REPERTORIUM 141

⁴⁹ KEGLEVICH 2008. 28.

⁵⁰ VALTER 1985. 322–324. Nem kívánok belemenni egy további, lényeges problémába, amely az ásátási eredmények feldolgozatlanlaga és publikálatlanlaga okoz. Minderre lásd: MAGYAR 2012. 115. A tanulmányban hiányolt mű egyébként azóta már napvilágot látott.

problémát jelent, hogy az épületszárnyak helyiségeiben sajnos szinte semmiféle lelet nem segíti a konkrét funkciókra való következtetést, csak elhelyezkedésük és a távoli analógiák alapján lehet feltételezni, hogy a kolostor lakóinak mindennapi életét szolgáló különféle műhelyek, raktárak, istállók és egyéb kiszolgáló egységek kaphattak helyet bennük. A különböző rendekhez tartozó szerzetesházak építészetét a regulán alapuló életmód határozta meg, ennek elemeihez alkalmazkodott a központi épület, a kolostornégyszög, illetve befolyásolta azt is, hogy a kvadratura mellett milyen más építményekre volt szükség.⁵¹

Szerencsésebb a helyzet, ha az ipari objektumokat a kolostor (gazdasági) udvarán alakították ki. Erre jó példa Szerencsénél a bencés monostora, ahol a ciszternás kút közelében, egy meghatározott körzeten belül számos műhelygödört tártak fel. Ezekben a többnyire tűzveszélyes tevékenységet szinte valamennyi épülettől azonos, biztonságos távolságban, víz mellett végezheték. A létesítmények közül legérdekesebb az a nagy harangöntő gödör, amelyben a 12-13. század fordulóján, vagy legkésőbb a 13. század elején egymás után két nagy harangot öntöttek. A harangöntés helyének megválasztása nem volt véletlen, hanem hagyományokon alapult. Ezt bizonyítja az azóta a közelében feltárt, nála jóval kisebb és korábbi bronzöntő gödör, amiben hasonló technikával egy 40 cm átmérőjű, alig 10 cm magas tárgyat (tálat?) öntöttek valamikor a 11. század vége és a 12. század közepe között. A műhelykörzethez tartozott még egy ércpörkölő és egy ismeretlen funkciójú műhelygödör, valamint egy nagyméretű „ipari” kemence is.⁵²

Az udvaron kapott helyet a kőfaragó „műhely” is. A gazdasági udvar közepe táján lévő nagy harangöntő gödörtől nyugatra, egy kb. 15x35 méteres területen a kolostorudvar járósíntjét 5-8 cm vastag, igen apró vörösmárvány törmelékből álló réteg fedte, amely a két három darab, félig kész vagy talán elrontott, nagyméretű, az egyik lapján gondosan csiszolt vörösmárvány lap töredékek alapján faragási hulladék maradványaiként értelmezhetők. A kb. 30-35x60-62x7-8 centiméteres lapok, minden oldalukon törött szélekkel e nagyméretű kockák darabjai alkothatták. Mivel ezek alapján nem lehet rekonstruálni az ép darabok méreteit, továbbra is fennáll a kérdés: az itt előkerült példányok faragás, illetve méretre vágás közben eltört, rontott darabok, vagy pedig esetleg „elődolgzott” nyersanyagként, további helyi megmunkálásra idehozott elemek lehettek? Mindenesetre az bizonyosnak tűnik, hogy itt faraghatták a templom padozatához használt köveket – és valószínűleg az egyéb díszítéseket is. A mestereket talán egy-egy fészerszerű, oszlopokon nyugvó tetővel vagy féltetővel ellátott, de oldalfalak nélküli építmény védhette az időjárás viszontagságai ellen.

A szermonostori ipari objektumokat feldolgozó Vályi Katalin következetesen idézőjelbe tette a műhely szót, mivel ezek a létesítmények nem állandóan, hanem egy-egy eseményhez kötötten működtek. Szermonostor esetében a 12-13. század fordulója lehetett meghatározó, mivel Bár-Kalán nemzetségből származó Kalán pécsi püspöknek köszönhetően ez az időszak a kolostor fénykora. A magas tisztségeket – királyi kancellár, Horvátország és Dalmácia kormányzója – betöltő, jelentős birtokokkal és vagyonnal rendelkező egyházi méltóság fényűző stílusban építtette át a család nemzetségi monostorát, az előkerült leletek ezekhez a munkálatokhoz kapcsolhatók.⁵³ A nagyobb volumenű vállalkozásokon kívül természetesen számolhatunk a mindennapi használat nyomaival: példaként a Csolt nemzetség monostorát hozhatjuk fel Vésztő-Mágoron. A kolostor épületein kívül, a domb erősen lejtő déli szélén, egy feltehetően kenyérsütő kemence maradványait tárták fel.⁵⁴ A kánai apátság 8,5 x 6 m-es

⁵¹ H. GYÜRKY 1996. 104.

⁵² VÁLYI 2001–2002.; VÁLYI 2010. 394–395.; Feldebrőn is előkerült egy bronzöntő kemence, ennek működését a feltáró régész a templom plébániává válásával hozza összefüggésbe. KOVALOVSKZI 1993. 96.

⁵³ VÁLYI 1997. 387.; SZEBERÉNYI 2002. 234–239.

⁵⁴ A kétosztatú, téglalap alakú építményt téglából, illetve vályogból állt, tetőszerkezete oszlopokon nyugodott. JUHÁSZ 2000. 289.

alapterületű kis gazdasági udvarán pedig egyszerű tüzelőhelyek kerültek elő, amelyeknél talán szegeket kovácsolhattak.⁵⁵

Az adománylevelek olykor liturgikus tárgyakról és eszközökről is beszámolnak,⁵⁶ sajnos arról nincs adatunk, hogy azokat kik készítették, de ezekben ritkán számolhatunk hazai mesterekkel. Lovag Zsuzsa arra hívta fel a figyelmet, hogy a műhelyek lokalizálása még a jóval jobb forrásadottságokkal rendelkező Nyugat-Európában is nehézségekbe ütközik, az egyes műveket csak a stíluskritikára támaszkodva, a technikai szempontok figyelembe vételével lehet egy műhelyhez kötni.⁵⁷ Ő egyébként az azonos stílusú körmeneti keresztet próbálja meg egy adott műhelyhez kapcsolni, ugyanakkor egyáltalán nem bizonyítható, hogy a tárgyakat kolostorokban készítették. A régészeti leletanyag arról tanúskodik, hogy a szerzetesi intézményeknél is számolhatunk a külföldről behozott egyházi felszerelésekkel, ezek egy részét limoges-i mesteremberek állították elő. Míg a bátmonostori kézmosó tál előkerülési körülményeit⁵⁸ lehetlenség rekonstruálni, addig az Ellésmonostoron vagy Esztergom-Szigeti bencés apácakolostor területén megtalált tárgyak bizonyosan a szerzetesi közösséghez tartozhattak.⁵⁹ Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy az ásatásoknak köszönhetően a jelenlegi ismereteink folyamatosan bővülnek. Jó példa erre Bugac-Pétermonostora,⁶⁰ ahol egy hatalmas, háromhajós apátsági templomból és a tőle északra elhelyezkedő kolostorból álló komoly épületkomplexumot tárnak fel Rosta Szabolcs vezetésével.⁶¹ Az előkerült tárgyi emlékek közül több érkezett Limoge-ből. Egy griffes lemezre (övcsat?) a közelben fekvő település törmelékei között rejtőzött, míg két zománcozott, szentet ábrázoló aranyozott kegytárgyat a kolostor belső területe őrizte meg. Különleges, egyedül darabnak tekinthető az a zománcos ereklyetartó,⁶² amelynek darabjai a monostor falai mellé utólagosan beásott gödörből, kőtörmelék közül kerültek elő, égett faszenes omladékból. A klastrom a tatárjárás idején elpusztult, maradványait a kunok hordták szét.⁶³

A ciszterci rend iptörténeti jelentőségét a külföldi és a hazai szakirodalom⁶⁴ egyaránt méltatta, míg a műhelyek régészeti feltárásaira több példát is találunk. Pásztón üveghutát és kovácsműhelyt tárt fel Valter Ilona, az épületeket még a bencések létesíthették, de a ciszterci-ek is tovább használták.⁶⁵ A pilisi monostor már régóta a kutatás homlokterébe került,

⁵⁵ H. GYÜRKY 1996. 106.

⁵⁶ A pannonhalmi apátság első összeírása I. (Szent) László idején történt, az oklevélben a birtokok és szolgálónépek mellett legalább akkora figyelmet szentelt a különböző egyházi kincseknek. ÁRPÁD-KORI OKLEVELEK 1997. 119. (1. lj.)

⁵⁷ LOVAG 2001. 119.

⁵⁸ NAGY 1985. 142.

⁵⁹ Ellésmonostor: Mária-alak (a háromhajós templom déli mellékhajója) Pávai 1994. 455.; a felső keresztzár borításának zománcozott lemezével együtt megmaradt aranyozott szentfigura (a templomtól É-ra, a kápolna É-i falalapozásán kívül) PÁVAI 1999. 470.; Esztergom-Sziget: az aranyozott, zománcozott bronz szentalak szórványleletként került elő a templom területéről. PARADISUM 142. (III. 42. A tárgyleírás Lovag Zsuzsa készítette.)

⁶⁰ A területen előforduló helynevek azonosítása sok problémával jár együtt. A kutatás erre vidékre helyezte Péter és Pál monostorát, azonban a legkorábbi említésük 1219-ből való. A két monostor a 14. században is együtt szerepel ám csupán birtokként, tehát ekkor már nem folyt szerzetesi élet egyik monostor falai közt sem. B. SÁROSI 2005. 235. Még a 19. század végén Alsómonostorról került elő egy kereszt szártöredéke, amelyen Szent Lukács apostol szimbólumát jelenítették meg, maga a kereszt az egyik elterjedt, egyszerűbb kiszélesedő szárú limoges-i típushoz tartozott. KOVÁCS 1998. 75.; KISS 2007. 73.

⁶¹ ROSTA 2014.

⁶² A tárgy méretei: magassága 24 cm, a két fél átmérője 26 cm, vastagsága pedig 3–4 mm. Anyaga rézötvtözet és égetett zománc, technikája rekeszelt zománc és vésett lemez. A bal félen a mennybemenetel jelenete látható, a jobb félen pedig Krisztus életéből vett jelenetek: Krisztus találkozása Szent Péterrel és a lábmosás. A zománc vizsgálata arra mutatott rá, hogy az ereklyetartó a Rajna-Maas-vidékéről származhatott. BIACSI 2014. 40–41.

⁶³ ROSTA 2014. 9.

⁶⁴ SOUTHERN 1987. 313–320., 325–328.; LÉKAI 1991. 305–307.; Kolonizációs tevékenységükre újabban: URBÁN 2012. 45–50.

⁶⁵ VALTER 2002. 426–429.

Gerevich László eredményeit Benkő Elek árnyalta, illetve módszertani problémákra hívta fel a figyelmet.⁶⁶ Témánk szempontjából lényeges, hogy leszámolt azzal a vízi erővel működtetett vashámmal Árpád-korra való datálásával,⁶⁷ amelyet a 14. századi megjelenés legfontosabb közvetett előzményének tartottak. Benkő szerint valójában egy késő középkori műhelyről van szó, amelyet az itt feltárt pénzletek, továbbá a salakrögökben zárványként megmaradt faszén maradványok radiokarbon vizsgálata a 16. századra keltezett.⁶⁸ Holl Imre figyelte fel arra, hogy az objektum keletkezésére nézve megtévesztőek a műhely tevékenységének legvégén hátrahagyott salakhalom 16. század eleji leletei, a kezdeteket sokkal inkább a kváderekből falazott malomcsatorna kövein fennmaradt, a 14. század utolsó harmadára keltezhető kőfaragójelek jelzik, valószínűleg szoros összefüggésben a monostor 14. századi nagy megújításával.⁶⁹ Ugyanakkor a probléma összetett voltát jól mutatja, hogy a közelmúltban Vajda Tamás felvetette: a végleges tisztázás érdekében figyelembe kellene venni a malomgát mögött kialakított víztározóban lerakódott üledék geoökológiai elemzését, amely a datálásra is választ adhatna.⁷⁰

A korábban már ismert régészeti jelenségek újraértelmezése további lehetőségeket biztosít. A pilisi épületegyüttestől nem messze, a Pomáz határában, Nagykovácsi-pusztán található romok – egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom, körülötte U alakban elhelyezkedő épület – már régóta foglalkoztatták a kutatást, egyes feltételezések – egészen Solymosi László tanulmányáig – a pálosokhoz kötötték a maradványokat.⁷¹ A terület – Kuachi – egyetlen okleveles említése 1254-ből ismert, mely szerint a pilisi ciszterciak tulajdonában volt.⁷² Ez alapján valószínűsíthető, hogy a királyi erdőterület határa valahol Pomáz mellett húzódhatott, és ez a rész mint szolgálonépi település kerülhetett királyi adományként a pilisi apátságához. A falu helyet érintő terepbejárás, illetve a szondázó ásítás során megfigyelt salakmaradványok jellegük alapján kovácsmesterségre utaltak, amit az is megerősít, hogy nem kerültek elő az elsődleges vasércfeldolgozás nyomai.⁷³ Igaz, hogy túlnyúlik a korszakunkból, de a 14-15. században itt működött egy, a rend kezelésében álló üveghuta is, a tevékenységre olvadt üvegdarabok, illetve az üveggyártó kemencék speciális kialakítású építőelemi utaltak.⁷⁴ Mindez jól mutatja, hogy a ciszterci rend esetében nem csak a kolostor közvetlen környékén, hanem attól távolabb is dolgozhattak kézművesek, ami teljesen megfelel a már röviden említett grangia-rendszernek. Ennek fényében érdemes lenne hasonló jelenségekre koncentrálni az egykori ciszterci birtokokat érintő terepbejárások során.

Mindez azért lényeges, mert a kutatás nincs egységes állásponton abban a kérdésben, hogy a középkori magyar ciszterci monostorok gazdálkodása megfelelt-e a nyugat-európaiakénak, azaz grangiákon (majorságokon) alapult, vagy a „bencés modellt” követve, a jobbágyfalvak adóján, a tized- és vámbevételeken nyugodott.⁷⁵ Magyarországon – ahogy Közép-Európában általában – viszonylag kevés parasztfáter volt, így a grangiák nem működhetek az eredeti ciszterci elképzelés szerint.⁷⁶ Conversusok helyett sokszor bérmunkások dolgoztak bennük, és eleve kevesebb volt belőlük.⁷⁷ Ha egy apátság nem rendelkezett elegendő mennyiségű munkaerővel, akkor „szerezhettek”, amint a szentgotthárdi esetek mutatják. A

⁶⁶ GEREVICH 1984.; MRT VII. 159–164.; BENKŐ 2010a 403–405.

⁶⁷ GEREVICH 1984. 19–20.

⁶⁸ BENKŐ 2010.b 693.

⁶⁹ HOLL 2000. 45., 132–133. (67–69. ábrák)

⁷⁰ VAJDA 2012. 62–63.

⁷¹ SOLYMOSI 2005. 19.

⁷² HECKENAST 1970. 112. (K.49.); REPETORIUM 150. A kutatástörténetre lásd: LASZLOVSZKY 2009. 193–199.

⁷³ LASZLOVSZKY 2009. 205.

⁷⁴ LASZLOVSZKY 2009. 203–204.

⁷⁵ KOSZTA 1993. 122–123.

⁷⁶ F. ROMHÁNYI 2008. 408.

⁷⁷ KEGLEVICH 2008. 35.

nagykáptalan 1205-ben felszólította az apátot, hogy legkésőbb húsvétig bocsássa haza a moûtier-en-argonne-i monostor conversusait, akiket atyaapátjuk akarata ellenére tart magánál, majd egy évvel később a troisfontaines-i munkástelevérek elbocsátására kötelezték, akiket szintén szabálytalan módon fogadott be.⁷⁸

Összefoglalva az eddigieket, a szerzetesrendek regulái és írásba foglalt szokásai különböző módon szabályozták a szerzetesek és a laikustesvérek, már ha voltak, kétkezi munkáját. Szent Benedek alapvető gondolata - A tétlenség a lélek ellensége – mindenhol tetten érhető.⁷⁹ A hazai gyakorlat bemutatását az okleveles és hagiographiai források, illetve a régészeti anyag feldolgozása teszik lehetővé. Tanulmányom, amelyben csak a főbb módszertani problémák és néhány példa felvázolására volt lehetőségem, remélem valamennyire hozzájárult ahhoz, hogy a kolostori gazdálkodás kutatása ne tűnjön mostohagyereknek.⁸⁰

BIBLIOGRÁFIA

- ÁRPÁD-KORI OKLEVELEK Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk.: GYÖRFFY György. Budapest, 1997.
- B. SÁROSI 2005. B. SÁROSI Edit: Régészeti kutatások Bugac-Felsőmonostoron: egy erősen rombolt lelőhely kutatásának módszertani tanulságai. In: „... a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk.: RITÓÓK Ágnes–SIMONYI Erika. Budapest, 2005. 233–238.
- BELÉNYESY 2004. BELÉNYESY Károly: Pálos kolostorok az Abauji-hegylján. Miskolc, 2004.
- BENKÓ 2010a BENKÓ Elek: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: *Középkor és a kora újkor I.*, 401–419.
- BENKÓ 2010b BENKÓ Elek: Fémfeldolgozás a középkorban. In: *Középkor és a kora újkor II.*, 691–709.
- BIACSI 2014. BIACSI Karolina: A restaurátor szerepe a régészeti feltárásban. In: *Régészeti kalandozások*, 39–42.
- CDES I. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I.* Ad edendum praeparavit Richard MARSINA. Bratislavae, MCMLXXI.
- DHA I. *Diplomata Hungariae antiquissima. I.* Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY. Budapestini, MCMXCII.
- ERDÉLYI 1902. ERDÉLYI László: Az apátság birtokai. In: PRT I. 191–336.
- ERDÉLYI 1907. ERDÉLYI László: *Egyházi földesúr és szolgái a középkorban*. Budapest, 1907.
- F. ROMHÁNYI 2006. F. ROMHÁNYI Beatrix: A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. In: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Szerk.: GYÖNGYÖSSY Márton. Budapest 2006. 199–225. <http://mek.niif.hu/04900/04949/04949.pdf> (Letöltés ideje: 2013. július 3.)
- F. ROMHÁNYI 2008. F. ROMHÁNYI Beatrix: Kolostori gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: KUBINYI András–LASZLOVSZKY József–SZABÓ Péter. Budapest, 2008. 401–412.
- F. ROMHÁNYI 2010.a F. ROMHÁNYI Beatrix: A középkori egyházi épületek kutatása – eredmények és feladatok. In: *Középkor és a kora újkor I.*, 255–270.
- F. ROMHÁNYI 2010.b F. ROMHÁNYI Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Budapest, 2010.
- FERENCZI 2010. FERENCZI László: A ciszterci birtokszervezés és tájalakítási elemei a borsmonostori apátság példáján. *Soproni Szemle* 64. (2010) 115–139.
- FONT 2012. FONT Márta: A monostor mint településformáló tényező. Adalékok a középkori Pécsvárad történetéhez. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk.: MIKÓ Gábor–PÉTERFI Bence–VADAS András. Budapest, 2012. 277–282.
- GÁLLOS 1975. GÁLLOS Ferenc: *Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez*. Sajtó alá rendezte: GÁLLOS Orsolya. Pécs, 1975.

⁷⁸ KEGLEVICH 2008. 28.

⁷⁹ MÁLYUSZ 1971. 218.

⁸⁰ F. ROMHÁNYI 2010a 259.

- GEREVICH 1984. GEREVICH László: *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre, 1984.
- GYÖNGYÖSI 1998. GYÖNGYÖSI Gergely: *I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete*. Ford.: P. Árva Vince–Csanád Béla–Csonka Ferenc. Budapest, 1998.
- HECKENAST 1970. HECKENAST Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Budapest, 1970.
- HOLL 2000. HOLL Imre: *Funde aus dem Zisterzienserklöster von Pilis*. Budapest, 2000.
- H. GYÜRKY 1996. H. GYÜRKY Katalin: *A Buda melletti kánai apátság feltárása*. Budapest, 1996.
- ÍROTT FORRÁSOK 2006. *Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.: MAKK Ferenc–THOROCZKAY Gábor. Szeged, 2006.
- JUHÁSZ 2000. JUHÁSZ Irén: A Csolt nemzetség monostora. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 281–303.
- KALÁSZ 1932. KALÁSZ ELEK: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. Budapest, 1932.
- KEGLEVICH 2008. KEGLEVICH KRISTÓF: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1-2. (2008) 9–41.
- KEGLEVICH 2012. KEGLEVICH KRISTÓF: *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075-1403)*. Szeged, 2012.
- KISS 1999. KISS Gergely: A pécsváradi bencés kolostor birtokainak és egyházi kiváltságainak biztosítása a 12-13. században. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai*. Szerk.: HOMONNAI Sarolta–PITI Ferenc–TÓTH Ildikó. Szeged, 1999. 49–64.
- KISS 2007. KISS Etele: Kereszt szártörredéke Kecskemét–Alsómonostorról. In: *A tatárjárás*. Szerk.: RITOÓK Ágnes–GARAM Éva. Budapest, 2007.
- KOSZTA 1993. KOSZTA László: Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142-1270. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (1993:1-2) 115-128.
- KOVALOVSZKI 1993. KOVALOVSZKI Júlia: Árpád-kor bronzöntő műhely Feldebrőn. In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára*. Tanulmányok. Szerk.: VALTER Ilona. Budapest, 1993. 87–97.
- KOVÁCS 1998. KOVÁCS Éva: Limoges-i keresztek Magyarországon. In: *Species modus ordo. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: KOVÁCS Éva. Budapest 1998. 57–78.
- KOVÁCS 2013. KOVÁCS Éva: *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, 2013. http://mnytud.arts.unideb.hu/doktorik/kovacse_phd.pdf (Letöltés ideje: 2013. augusztus 31.)
- KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I-II.* Szerk.: BENKÓ Elek–KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010.
- KUBINYI 1983. KUBINYI András: A középkori Vác 1526-ig. *Studia Comitatus* 13. (1983) 49–76.
- LASZLOVSKY 2004. LASZLOVSKY József: Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. In: „*Quasi liber et pictura*.” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2004. 337–349.
- LASZLOVSKY 2009. LASZLOVSKY József: Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-nagykovácsi-pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk.: GUTTMAN Barnabás. Piliscsaba, 2009. 191–208.
- LEDERER 1928. LEDERER Emma: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. *Századok* 62. (1928) 492–528., 633–645.
- LÉKAI 1991. LÉKAI Lajos: *A ciszterciek. Esmény és valóság*. Budapest, 1991.
- LOVAG 2001. LOVAG Zsuzsa: A magyarországi bencés kolostori műhelyekről. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 2001. 119-121.
- MAGYAR 2012. MAGYAR Kálmán: A bencés rend középkori egyházainak somogyi forrásai a történeti és a régészeti kutatások alapján. In: *Örökség és küldetés I.* 100-150.
- MÁLYUSZ 1971. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971.

- MICAE MEDIAEVALES II. *Micae mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk.: PÉTERFI Bence–VADAS András–MIKÓ Gábor–JAKAB Péter. Budapest, 2012.
- MRT VII. DINNYÉS István–KÓVÁRI Klára–LOVAG Zsuzsa–TETTAMANTI Sarolta–TOPÁL Judit–TORMA István: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (XIII/1.).* Budapest, 1986. (Magyarország régészeti topográfiája VII.)
- MAKSAY 1972. MAKSAY Ferenc: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúráváltozás idején. *Somogy megye múltjából* 3. (1972) 3–11.
- MKLSZ Magyarországi középkori latinság szótára. Kiadásra előkészítette BORONKAI Iván, BELLUS Ibolya, SZOVÁK Kornél. I–V. Budapest, 1987–1999.
- MONS SACER Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk.: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996.
- NAGY 1985. NAGY Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846).* Szerk.: BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig. Budapest, 1985. 122–153.
- ÖRÖKSÉG ÉS KÜLDETÉS *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon I–II.* Szerk.: ILLÉS Pál Attila–JUHÁSZ-LACZIK Albin. Budapest, 2012.
- PÁVAI 1994. PÁVAI Éva: Egy limoges-i Mária figura az ellési monostor (Csongrád megye) területéről. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szerk.: LÓRINCZY Gábor. Szeged, 1994.
- PÁVAI 1999. PÁVAI Éva: Templomi kegytárgyak tartozékai az ellési monostor területéről. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archeologica* 5. (1999) 467–487.
- PRT *A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története. I–XII/B.* Szerk.: ERDÉLYI László–SÖRÖS Pongrác. Budapest, 1902–1916.
- Régészeti kalandozások Régészeti kalandozások. A régészet legújabb hazai eredményei. Új technológiák a kutatásban és a prezentációban. H.n., é. n. [2014]. http://www.muemlekem.hu/images/magazin/20140112ozorakotet/regeszeti_kalandozasok_ozora.pdf (letöltés ideje: 2015. január 24.)
- REPERTORIUM HERVAY F. Levente: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria.* Roma, 1984.
- ROSTA 2014. ROSTA Szabolcs: Egy elfeledett nemzeti monostor. Bugac-Felsőmonostora – Pétermonostora. In: *Régészeti kalandozások, 7–9.*
- SOLYMOSI 1996. SOLYMOSI László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: *Mons Sacer* I. 515–526.
- SOLYMOSI 1998. SOLYMOSI László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon.* Budapest, 1998.
- SOLYMOSI 2005. SOLYMOSI László: Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára.* Szerk.: ANGI János–ifj. BARTA János. Debrecen, 2005. 11–23.
- SOUTHERN 1987. SOUTHERN, RICHARD WILLIAM: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban.* Debrecen 1987.
- SÖVEGES 1991. SÖVEGES Dávid: Szent Benedek regulája Regulája és a Regula Magistri. In: *Corona fratrum. Dr. Szennay András főapát úrnak 70. születésnapjára.* Közreadják: Rendtársai. Pannonhalma, 1991. 217–254.
- SZABÓ 2012a SZABÓ Noémi Gyöngyvér: *A kolozsmonostori bencés apátság gazdálkodása a késő középkorban.* Debrecen, 2012. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/161252/6/doktori%20disszertacio-t.pdf> (Letöltés ideje: 2013. július 3.)
- SZABÓ 2012b SZABÓ NOÉMI Gyöngyvér: Bencés (pénz)gazdálkodás a késő középkorban: Garamszentbenedek példája. In: *Örökség és küldetés II.* 1011–1046.
- SZEBERÉNYI 2001. SZEBERÉNYI Gábor: „Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Dalmácia és Horvátország kormányzója.” (Ujabb szempont a horvát-magyar perszonálunió 12. századi történetének kérdéséhez.) In: *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12.* Szerk.: VARGA Lajos–VONYÓ József. Pécs, 2001. 229–241.
- SZEMÁN 2001. SZEMÁN Attila: Az Árpád-kori vasai vasbányászat és vaskohászat. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 5–6.* Szerk.: FONT Márta–VONYÓ József. Pécs, 1999. 47–66.

- SZENT ÁGOSTON 1992. SZENT ÁGOSTON regulája. Összeáll.: Sr. M. Alessandra Macajone O.S.A. Latinból ford. és a bevezető tanulmányt írta: Puskely Mária Kordia SSND. Budapest, 1992.
- SZENT BENEDEK 1995. SZENT FERENC 1993. SZENT MARGIT 1990. SZENT BENEDEK regulája. Ford.: Söveges Dávid. Budapest, 1995.
Assisi SZENT FERENC művei. Újvidék–Szeged–Csíksomlyó, 1993.
SZENT MARGIT élete. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átiratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin Farkas Vilmos irányításával. Budapest, 1990.
- SZENTGYÖRGYI 2009. SZENTGYÖRGYI Rudolf: A Tihanyi összeírás (1211) fordítása. (Kézirat). Készült az Országos Széchényi Könyvtár „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek kiállítására. <http://mnytud.arts.klte.hu/kiallitas/to.html> (Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.)
- TAKÁCS 2005. TAKÁCS Miklós: Kézművesség az Árpád-korban. In: *A magyar kézművesipar története*. Szerk.: SZULOVSKY János. Budapest, 2005. 87–108.
- THE PLAN 1982. The Plan of St Gall in Brief. By Lorna Price. Berkeley–Los Angeles–London, 1982.
- THOROCZKAY 2009. THOROCZKAY Gábor: Szent István okleveiről. *Századok* 143. (2009:6) 1385–1412.
- URBÁN 2012. URBÁN Máté: A két Szent Bernát pusztasága és Paradicsoma. In: *Micae mediaevales II.* 45–58.
- VAJDA 2012. VAJDA Tamás: Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása. In: *Micae mediaevales II.* 59–75.
- VALTER 1985. VALTER Ilona: Középkori egyházi épületeink kutatása. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszakos feladatai*. Szerk.: FODOR István–SELMECZI László. Budapest, 1985.
- VALTER 2002. VALTER Ilona: Adatok a pásztói monostor gazdasági életéhez. In: *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére*. Szerk.: CSIFFÁRY Gergely. Eger, 2002. 425–435.
- VÁLYI 1997. VÁLYI Katalin: Árpád-kori harangöntő és bronzolvasztó kemencék a szeri monostor udvarán. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archaeologica* 3. (1997) 391–414.
- VÁLYI 2001-2002. VÁLYI Katalin: Árpád-kori harangöntő gödör Szermonostor udvarán. *Technikatörténeti Szemle* 25. (2001-2002) 49–57.
- VÁLYI 2010. VÁLYI Katalin: Szer monostora és települése az elmúlt 27 év kutatásai alapján. In: *Középkor és a kora újkor, I.* Budapest, 2010. 386–400.
- VÍZKELETY 1996. VÍZKELETY András: A Regula Benedicti középkori kéziratái Magyarországon. In: *Mons Sacer I.* 387–390.

Klösterliches Handwerk in Ungarn in der Arpadenzeit

Die sich mit den Mönchsorden beschäftigende ausgiebige Fachliteratur widmete bisher relativ wenig Aufmerksamkeit der Handwerktätigkeit der Klöster. Von den schriftlichen Quellen zeugen in erster Linie die Urkunden dafür, dass unter den Klöstern spendeten Dienstvölkern zahlreiche Handwerker zu finden waren. Sie sorgten für die Mönche, so erleichterten sie in großem Maße ihr alltägliches Leben. Die Nuancierung des Bildes von dem klösterlichen Handwerk ist aber dadurch erschwert, dass die archäologischen Ausgrabungen in den Klöstern der Arpadenzeit fast keine Spuren der Werkstätte aufdeckten.

In meiner Arbeit untersuche ich mehrere Fragen. Die erste, und vielleicht die wichtigste ist: inwieweit waren die Ordensregeln der einzelnen Mönchsorden im Zusammenhang mit der Handwerktätigkeit zulassend. Die Handwerker werden in einem Sonderkapitel der Regula Benedicti behandelt, außerdem wird hier auch die Lage der Werkstätte geregelt. Die Regeln der Zisterzienser ermöglichten das Anstellen von Arbeiterbrüdern, während die Franziskaner eine Stelle nur mit Generalitäten formulierten. Meine zweite Frage bezieht sich auf die Rolle der in den Urkunden vorkommenden Dienstvölker: wie sehr sie nach Beruf zu unterscheiden sind. Im dritten Teil meines Aufsatzes gehe ich auf die archäologische Problematik der Klosterwerkstätte ein, wo ich besonders betonen möchte, dass die neuen Ergebnisse unsere Kenntnisse auf zahlreichen Gebieten modifizieren können.